

СБИРКАТА ОТ СТАРОПЕЧАТНИ КНИГИ
НА ИСТОРИЧЕСКИЯ МУЗЕЙ В ГРАД САМОКОВ
(ПРЕДВАРИТЕЛНИ БЕЛЕЖКИ)

МАРИЯ ПОЛИМИРОВА

Фондовете на историческия музей в град Самоков отдавна привличат интереса на специалисти, работещи в различни научни области¹. Старопечатният фонд на Самоковския музей, обаче, не е известен на научната общност, тъй като все още е в процес на обработване. В библиографските репертоари на българската възрожденска книжнина и в някои исторически монографии за миналото на града са публикувани само отделни сведения за конкретни печатни книги от сбирката на музея². Настоящата статия, без да има претенции за всеобхватност и изчерпателност, има за цел да представи в общ план основните параметри на старопечатната сбирка от кирилски книги в Самоковския музей – хронологичен обхват, произход, съдържание, основни издателски центрове и някои знакови за българското възраждане автори и произведения. Тъй като окончателният научен опис на старопечатните книги още не е завършен, на този етап от проучването предоставяме предварителни данни за обема на сбирката и се въздържаеме от цитиране на актуална сигнатура на книгите³.

Кирилските старопечатни книги в Самоковския музей са повече от 350 и са отпечатани в хронологическия интервал между 1730 г. и 1878 г. Те илюстрират езиковото разнообразие, характерно за книжнината, разпространявана през XVIII и XIX в. в българските земи и особено в западните предели. Това са книги на църковнославянски, руски, сръбски и новобългарски език, издавани в европейски печатници (немски, австрийски, унгарски и руски), както и в печатници на васалните на империята княжества – Сърбия, Войводина, Влашко и Молдова, както и в арменски и гръцки печатници в Цариград, Смирна и Солун. През първата половина на XIX в. важни културно-просветни и издателски центрове за българската възрожденска интелигенция са градовете Будапеща (Будим), Белград, Крагуевац, Земун, Нови сад, Букурещ, Брашов, Плоещ и именно в тях е отпечатан основния обем българска печатна продукция⁴. От 1833 г. до 1859 г. в новосъздадената княжеска сръбска печатница, която работи първоначално в Белград, след това в Крагуевац и после отново в Белград, са отпечатани 118 български книги⁵. В сравнение с книгоиздаването на съседните

народи, българската печатна продукция от Възраждането в най-голяма степен е плод на общобалканското сътрудничеството между балканските книжовници и печатари и запазените старопечатни книги в самоковския музей напълно потвърждават това.

Стопанският подем и културен разцвет на Самоков през втората половина на XVIII в. и началото на XIX в. създават благоприятни условия за разпространение на издаваната по това време кирилска печатна продукция. В началото на XIX в. се засилват търговските връзки и се активизират културните контакти на самоковското население със съседните балкански народи и Централна Европа. Градът е в близост до най-големия духовен и книжовен български център през Възраждането – Рилския манастир, в него има метоси на големите Атонски манастири – Зографски, Хилендарски и Иверски. Самоковската епархия е под юрисдикцията на Печката (сръбска) патриаршия до нейното закриване през 1766 г. В началото на XIX в. градът се налага като едно от най-значимите просветни и културни средища в западните български земи. С оглед на разглежданата проблематика ще припомним само няколко исторически факта: През 1828 г. Никола Карастоянов инсталира в Самоков първата печатарска преса в българските земи, която използва първоначално за отпечатване на щампи и през 1846 г. за първи път на книга – „*Краткое описание на святиите двадесет манастири... на Света Гора*” (препечатка на солунското издание на архимандрит Теодосий Синаитски от 1839 г.)⁶. В Самоков е роден първият български журналист Константин Фотинов, който е и един от първите преводачи на Стария завет на новобългарски и също автор на едни от първите български учебници. Ще споменем още самоковските просветители, книжовници и издатели: Христодул Костович Сичан-Николов, Христо Крантов, Димитър Смрикаров, Захарий Икономович Круша, Димитър Благоев и др., чиито книги естествено са представени в сбирката. Образованите самоковски граждани имат специално отношение към печатната книга, тя е скъп дар, ценна и търсена стока, за което свидетелстват множество приписки в старопечатни книги, записи в сметководни тефтери и личната кореспонденция от този период. Цитираните по-горе имена, както и много други, присъстват в списъците със спомоществователи на първите български печатни книги от първата половина на XIX в.⁷

Още в първите инвентарни книги на Самоковския музей от 30–40-те години на XX в. са вписани значителен брой старопечатни книги. Най-вероятно още тогава в музея са постъпили групово части от библиотеките на самоковското читалище⁸ и самоковското общоградско (общинско) училище⁹. Това са главно старопечатни издания с учебно съдържание и възпитателен характер: учебници, буквари, граматика, разговорници, писмовници, преводна художествена литература и др. Повечето носят печатите на тези две най-стари обществени институции в Самоков от XIX в. – читалището и училището¹⁰. В сбирката откриваме и немалко книги с печати на двете благотворителни дружества в града (мъжкото и девическото), създадени през 70-те години на XIX в. Именно части от тези оцелели във времето библиотеки днес фигурират в сбирката на Самоковския музей, а печатите, автографите и дарителските надписи по

страниците на тези книги свидетелстват за произхода и съдбата им от преди два века до днес.

Дарения на самоковското училище са направили някои от най-изтъкнатите български възрожденци, като например Васил Априлов, издал през 1841 г. *„Българските книжици или на кое словенско племе собствено племе принадлежи Кириловската азбука?“*¹¹. Книгата е с неговия личен печат и надпис: *„В дар на Самоковското училище от издателя“*. Иван Богоров също дарява на училището своя учебник по география, *„Всеобща география за децата“*, издаден през 1843 г.¹² Ценни сръбски издания от 30–40-те години на XIX в. подаряват на читалището Никола Карастоянов и синовете му Димитър, Иван и Христо, както и братята Димитър и Христо Смикарови. Самоковското училище получава някои от възрожденските издания безплатно, какъвто е случаят с преведената от Василий Станкович книга *„Покрестението на едногого свещеника Исидин или началото на християнството“*, издадена през 1845 г. в Букурещ¹³. На корицата ѝ изрично е отпечатано: *„Дава се в дар“*, а на конкретния екземпляр, запазен в сбирката е указано: *„10 книги да се дадат на Самоковското училище“*. Училищната библиотека в Самоков е попълвана от дарения, закупуване на книги и абонамент на списания и вестници. Впечатление прави подборът на литературата, съобразен с учебната програма и конкретните нужди на училището. Целенасочено са набавяни учебници, учебни помагала, ръководства и произведения с възпитателен характер, на които ще се спрем по-долу.

През 1860 г. архимандрит Хрисант Самоковски¹⁴ подарява 136 книги на самоковското училище: *„Хрисанта архимандрит наш, соотечественик и доброжелател за просвещението народно подари на училището ни за памет 136 парчета книги, полезни за просвещението на младежите ни“*¹⁵. За него е известно, че преди това е бил игумен на Екатерининския манастир в Киев и е логично да предположим, че част от дарените книги са били руски издания. Тъй като не е запазен техен списък и самите книги не са надписани, не можем да ги проследим и посочим в старопечатна сбирка на музея. Предполагаме обаче, че някои от руските издания са именно от това дарение на архимандрит Хрисант. В подкрепа на това предположение, ще цитираме приписка в руски Церковно-исторически месецослов, издаден в Москва през 1850 г., която разкрива, че в по-ранен етап книгата е принадлежала на архимандрит Хрисант: *„Его выскопребодобию архимандриту Хрисанту усердно приносится йеромонах Авел Свято-Троицкой Сергиевой Лавры, 1853“*.

Отделна колекция в старопечатния фонд на музея се обособява от личната библиотека на архимандрит Григорий¹⁶ (повече от 25 тома). Тези книги са с автографи, лични печати и бележки, удостоверяващи категорично произхода им. Върху страниците на всяка от тях е отбелязано, че принадлежи на архимандрит Григорий, годината и селището, където той се намира в момента и където се е сдобил с конкретната книга. Възможност по тези бележки можем да проследим и потвърдим малко известните данни за неговата биография като йеромонах в Рилския манастир, ученик в Одеската семинария и след това таксидиот на Рилския метох във Видин 1880 г.: *„Из книги Григория С. Дякон Рилский*

1870”, по-късно свидетелство за престоя му в Русия: „Из книгъ Григория Российскаго 1871, 9.IX” и след това във Видин: „Из книги архим. Григорий 1884” и „Из книгите на архимандрит Григорий 1888, Видин”. В колекцията на архимандрит Григорий преобладават руските издания с широк съдържателен обхват, с учебен, нравствено-поучителен и религиозен характер. В конкретния случай, обаче, книгите на архимандрит Григорий представляват интерес и като източник на сведения за неговата биография, те разкриват житейския път, образование и монашески живот на един недостатъчно познат възрожденски духовник от Самоков.

Засъжаление една от най-богатите частни библиотеки в Самоков от края на XIX в., тази на митрополит Доситей¹⁷, изгаря заедно с неговия архив и библиотеката на Околийското свещеническо братство при пожар в Митрополитската сграда на Самоков през януари 1915 г.¹⁸ В музейната сбирка откриваме екземпляр от популярното „Чърковно богословие или обрядословие” от 1872 г.¹⁹, подарено от митрополит Доситей на „Георги Николчов от Шипочане”. Наследниците на старите самоковски фамилии са едни от основните дарители на старопечатни книги и чрез тях в музейния фонд постъпват томове, принадлежали някога на Никола Карастоянов, Никола Образописов, Димитър Смрикаров, братя Хаджигюрови и др.

Част от библиотеката на фамилия Карастоянови е дарена на Самоковския музей от внука на Никола Карастоянов, Иван, и това е отбелязано на самите книги. Повечето са сръбски издания като най-ранните са отпечатани в Будим в края на XVIII в. и самото начало на XIX в. Това са „Основания за обучения сръбске деца” от 1798 г. и „Цвет добродетели” от 1800 г.²⁰ Първата книга е с дарителски надпис за самоковското читалище от Н. Карастоянов и вероятно е попаднала в музейната сбирка именно чрез читалищната библиотека. По-голяма част от личните книги на Карастоянов са отпечатани в Княжеско-сръбската типография през 30–40-те години на XIX в., времето, когато той пребивава в сръбските столици Крагуевац и Белград, за да отпечата своите първи книги: „Часослов” (1833), „Буквар или начално учение” (1834), „Житие святого свещеномученика Харалампия” (1834)²¹. В постоянната експозиция на Самоковския музей е изложена печатарската преса на Карастоянов, както и голяма част от неговите издания – повече от 10 книги, сред които са отпечатаните в Самоков: „Краткое описание на святите двадесет манастири...на Света Гора” от 1846 г., „Страдание святого славнаго великомученика Христова Димитрия” от 1852 г. и „Служба с житие и страдание светаго великомученика Георгия Нового” от 1854 г.²² Ще споменем и най-обемната книга, отпечатана в Карастояновата печатница и първата собственооръчно илюстрирана от Анастас Карастоянов „Чудеса Пресвета Богородица” от 1851 г., която всъщност е трето издание с малки промени на изданието на Йоаким Кърчовски от 1817 г.²³ Именно Анастас продължава печатарската дейност след смъртта на баща си и след Освобождението на България издава в Самоков още няколко малки книжки²⁴.

Друг известен самоковски книжовник и издател, чийто книги откриваме в разглежданата сбирка е Димитър Смрикаров²⁵. През 1854 г. братята Димитър

и Христо Смрикарови издават „Поучителни речи на старите философи”, посветена на „самоковскому и целому болгарскому юношеству”²⁶. Наличните девет екземпляра от книгата свидетелстват за масовото ѝ разпространение в града и конкретно в самоковското училище, което награждава с нея учениците с отличен успех²⁷. През 1868 г. Д. Смрикаров издава брошура от 18 страници, свързана пряко с църковно-националното движение, в което самият той взема активно участие „Слово, изречено от г. д-ра С. Чомаков, представител по черковният въпрос”²⁸. Изданията на Д. Смрикаров, които добиват най-широка популярност са своеобразни практични домашни ръководства. Те съдържат полезни съвети и рецепти за бита, дома и здравето на възрожденския българин, за земеделието и скотовъдството. Това са: „Златний извор заради домашно уреждане”, първа част, издадена в Белград през 1870 г. и втората част – „Додатъци на Златия извор” от 1874 г.²⁹. Само от първата част в сбирката са налице пет екземпляра, два от които с печати на Самоковското читалище. Според М. Стоянов българският превод на първата част на Златния извор, осъществен от Христо Крантов е направен по сръбското издание на И. Николич: „Златний извор домостроителства”, отпечатано в Белград през 1833 г., което също откриваме в старопечатната сбирка на музея³⁰. Като имаме предвид, че сръбското издание не е било особено разпространено в България и от него са запазени единици екземпляри, твърде възможно е именно този екземпляр да е използван от самоковеца Христо Крантов за извършване на превода, за което обаче не разполагаме със сигурни доказателства.

Темата за самоковското участие в българското възрожденско книгоиздаване е обширна и присъства в известните монографии за печатното дело в България и за миналото на Самоков, затова тук не се задълбочаваме върху нея. Ограничаваме се само с посочване на знаковите старопечатни издания, свързани със Самоков, които са запазени в музейна сбирка и могат да бъдат обект на по-задълбочено конкретно изследване.

Почти половината от разглежданата старопечатна сбирка е представена от книжнина с религиозен и нравствено-поучителен характер. Това са богослужбни и богословски книги, църковно-исторически произведения, философски и поучителни съчинения. Богослужбните книги – псалтири, месецослови, евангелия, апостоли, октоиси, триоди, требници и др. – са предимно руски издания от XVIII и XIX в., отпечатани в Санкт Петербург, Москва и Киев³¹. Трябва да подчертаем, че руската богослужбна, богословска и нравствено-поучителна книжнина преобладава в църковните сбирки в Самоков и също така е силно застъпена и в музейната сбирка³². Най-ранните книги в нея са именно руски богослужбни издания от Киево-Печорската лавра от първата половина на XVIII в.: Псалтир от 1730 г., Молитвослов от 1731 г. и Каноник от 1751 г. Като цяло преобладават московските издания от втората половина на XVIII в., отпечатани по време на управлението на императрица Екатерина Велика (1762–1796). Това са многобройни псалтири, апостоли, октоиси, различни поучителни слова, беседи, жития и служби на православни светци. Някои от тези книги са били притежание на свещеници от Самоков и околните села, и от записаните по страниците им семейни хроники и лични автографи, се

вижда, че са били предавани като фамилна ценност от поколение на поколение. Именно тези книги, макар и често в лошото състояние, притежават оригинални подвързии, имат многобройни приписки, дори рисунки, заслужаващи отделно задълбочено проучване.

През епохата на българското възраждане от печатната славянска бого-служебна книжнина най-широко разпространени са: Часословът, Псалтирът, и Месецословът. Освен пряко в християнската литургия, те са използвани и като основни книги, по които се е осъществявало обучението в килийните училища. Не случайно Часословът е наричан още „Наустница”, защото текстът му задължително се наизустявал. Задължителни в богослужението, необходими в учебния процес и присъстващи в домовете на образованите християни, Часословът, Псалтирът, Апостолът и Месецословът са именно религиозните книги, които преобладават в разглежданата музейна сбирка. През Възраждането Месецословът, който съдържа празниците по неподвижния календарен цикъл за цялата година, е имал широка употреба и извън църквата, започнали да го наричат „Светче”. През 40-те години на XIX в. се появяват първите български годишни календари, които обикновено носят също названието „месецослов”, но всъщност представляват качествено нов вид светска книга в българската възрожденска книжнина – годишен календар с разнообразно съдържание и енциклопедичен характер³³. Тези печатни издания се превръщат в полезно домашно четиво – наръчник, защото предоставят информация за текущата година: календар, съновник, предсказания, статистически сведения за търговия, пътища и др. Такива популярни за времето си календари присъстват в сбирката, като например: „*Месецослов или Календар Вечний*”, „*Календар от предсказанията на знаменития астроном Казамия за 1853 г.*”, „*Летоструй или домашен календар*”, като от последния са налице няколко поредни издания от I-ва до VI-та година. Освен българските издания от този тип в сбирката са запазени и няколко сръбски, като „*Месецослов за 1842 г.*” и „*Великий Београдски календар за 1852 г.*”.

В началото на XIX в. се създават съвременните руски, сръбски и български преводи на печатна Библия. За българите и сръбите като политически зависими народи в Османската империя, преводите на Свещеното писание имат важно светско значение извън конкретния религиозен контекст като въздействат върху формирането на съответната национална духовна култура и „се превръщат в етноидентификационни, символни знаци”³⁴. Осъществяването на първите библейски преводи на говорим сръбски, български и руски език е свързано с дейността на Британското и Чуждестранното библейско дружество (БЧБД), основано през 1804 г. и Руското библейско дружество (РБД) от 1812 г. В музейната сбирка на Самоков са запазени някои от първите руски и сръбски издания на Новия завет, които се срещат рядко в старопечатните колекции, тъй като почти целите им тиражи са били унищожени. Такива са Нов завет от 1820 г., отпечатан с помощта на Руското библейско дружество³⁵ и две рядко срещани сръбски издания на Новия завет, отпечатани със съдействието на същото дружество в Лайпциг през 1830 г. и 1834 г.³⁶ Последните две издания имат интересна съдба. Спорен е въпросът за авторството и достойнствата на

техния превод. Те са забранени от църковната цензура за разпространение в Сърбия, но проникват сред българското население в Западна България и както виждаме в Самоков.

Интерес в старопечатната сбирка представлява и запазеният Псалтир от 1824 г., първата от седемте книги, отпечатани от букурещките българи Анастас Полизов, Добри Бакалоглу и Стефан Попович. Изданието не е включено в Описа на В. Погорелов и в Репертоара на българската възрожденска книжнина на Маньо Стоянов. За първи път е описано от В. Трайков през 70-те години на ХХ в.³⁷ Този псалтир се среща рядко в българските библиотеки. Фактът, че се натъкваме на него в музейната сбирката на Самоков, е показателен за търговските връзки и контакти на самоковските граждани в началото на ХІХ в., за книжовното богатство в личните им библиотеки, за осведомеността им по отношение на печатната продукция по това време и за нейното особено широко разпространение в Самоков.

От библейските издания в сбирката ще споменем първото издание на Новия завет, преведено на новобългарски от Неофит Рилски³⁸ и отпечатано през 1840 г. със съдействието на Британското и чуждестранно библейско дружество. Повечето от неговите следващи издания също присъстват в сбирката и то в повече от един екземпляр: от 1850 г. (3 екз.), 1857 г., 1859 г. (2 екз.). Американският мисионер Уилям Мериам в писмата си от 1861–1862 г. пише, че учениците и в мъжкото, и в девическото училище в Самоков четат на български Новия завет. Той беседвал с няколко самоковски граждани, които си купили книги от него³⁹. Споменатите издания на Новия завет са неизменна част от личните и обществени библиотеки в Самоков през втората половина на ХІХ в. и днес ги откриваме в запазените старопечатни сбирки в града⁴⁰. В музейната сбирка виждаме също и няколко екземпляра от по-късно осъществения превод на български език на Стария завет „Свещенное писание Вехтаго завета” в две части от 1860 г. и 1862 г.⁴¹, както и третото издание на Псалтира, преведен от Константин Фотинов в Смирна „Псалтир или книга псаломска” и издаден в Цариград през 1857 г.⁴²

Книжнината с религиозно-поучителен характер в музейната сбирка е представена още от тълкования на свещеното евангелие, неделни и празнични поучителни беседи, проповеди, слова и речи на православни архиереи, предимно руски или сръбски издания. Сред този тип религиозна литература се откроява една от най-ценните старопечатни книги за всяка българска колекция, а именно първата печатна книга на новобългарски език „Кириакодромион”, сборник с неделни и празнични поучения, преведен и съставен от Софроний Врачански, отпечатан през 1806 г. в Римник. От това ценно библиофилско издание, гордост за всяка старопечатна колекция, са запазени два екземпляра, единият е изложен в експозицията на музея.

В сбирката на Самоковския музей е добре представена и агиографската (житийна) литература, особено търсена през епохата на Възраждането. Това са жития, служби, канони на православните светци: св. Йоан Рилски, св. Георги Нови Софийски, св. Харалампий, св. Димитър, св. Григорий Омиритски и др. Сред тях са някои вече споменати издания на Н. Карастоянов, на Неофит

Рилски („Служба с житие на св. Иван Рилски” от 1836 г.) и др. Ще посочим три екземпляра от популярното през Възраждането – „Житие светяго Алексия, човека божия”, отпечатано през 1833 г. в Будим от Константин Огнянович⁴³. В нашия конкретен случай, запазените книги с житийни произведения произхождат от личните библиотеки на самоковските граждани, за което свидетелстват приписките по страниците им.

Значителен брой са и произведенията, в разглежданата сбирка, посветени на църковната история – кратки и всеобщи църковни и световни истории, ръководства към тях и църковни речници. Такова е например: „Свещеное цветообрание или 104 священи истории, избрани из ветхий и новиат завет в полза на юношеството”, преведено от руски език от Анастас Стоянович Котленец и издадено в Будим през 1825 г.⁴⁴ Това е първото българско старопечатно издание с подобен характер. От 60–70-те години на XIX в. са два екземпляра от четвъртото издание на „Кратка священа история на ветхий и новий завет” на Д. Манчов, отпечатано през 1867 г. във Виена, което не е описано от М. Стоянов⁴⁵. Откриваме също така и второ издание на същата Свещена история, но вече допълнена с Кратък катехизис от 1870 г.⁴⁶ Тези издания са с подчертано учебен характер и са използвани масово в учебния процес на основните училища през втората половина на XIX в., включително и в Самоковското⁴⁷. Можем да изброим още редица произведения за църковната история, които присъстват в сбирката: „История за православната християнска черква” от 1874 г., преведена от руски и с български допълнения от Т. Д. Душанов⁴⁸, „Скратение на свещената история” от 1871 г., преведена от Н. Михайловски⁴⁹, „История на християнската църква” на Гизелер, преведена от немски и издадена от американския протестантски мисионер Ф. Фолкен (работил в Шумен и Тулча) през 1876 г.⁵⁰

Специално внимание трябва да обърнем на един специфичен род религиозна книжнина, силно застъпена в музейната сбирка на Самоков, а именно антипротестантската литература. През 70-те години на XIX в. в града са открити американски протестантски училища (девическо – 1871 г. и мъжко – 1872 г.) и скоро Самоков става седалище на Американския протестантски борд в българските земи⁵¹. Тези събития предизвикват съответната реакция на местната православна общност, като една от нейните прояви е масовото разпространение на антипротестантска литература. Особено активен в борбата срещу протестантския прозелитизъм в града е митрополит Доситей, който става инициатор за откриване на богословско училище в Самоков през 1876 г.⁵² В такава обществена среда особено актуални и търсени са били книгите на Васил Чолаков, непримирим борец срещу протестантизма и защитник на чистотата на православната вяра. Неговата първа книга „Православный глас против протестантский прозелитизъм в България” е отпечатана през 1869 г. с паричната помощ на Рилското монашеско братство в тираж от 3000 екземпляра и е предназначена за безплатно разпространение⁵³. От нея в сбирката на самоковския музей се намират пет екземпляра като на един от тях се вижда печатът на Самоковското девическо благотелно дружество „Звезда”, създадено през 1871 г.⁵⁴ Наличието на този печат е от значение за

историята на самото женско дружество и е свидетелство за обществената активност и инициативност на образованите самоковски гражданки, членуващи в него. Втората книга на В. Чолаков „*Наръчна книга за различието на протестантското учение от истините на православието*” е издадена във Виена през 1870 г.⁵⁵ От нея в музейната сбирка се съхраняват девет екземпляра, всичките с печати на Самоковското мъжко ученическо дружество „Пчела”. Дарителският надпис на един от тях разкрива, че книгите са лично дарение от самоковския митрополит Доситей. Мъжките и девическите дружества в Самоков се създават през 70-те години на XIX в. и функционират дълго след Освобождението като поддържат свои библиотеки, части от които впоследствие постъпват в новосъздадения музей. Прегледът на запазените книги с печати на двете дружества потвърждава целите и каузите на тези културно-просветни граждански обединения в миналото – ограмотяване, духовно и нравствено усъвършенстване на младежите в града. Нарастващата популярност на американските протестантски училища в Самоков среща активната съпротива на самоковския митрополит, на училищните и читалищни настоятели, които се стремят да запазят чистотата на православната вяра сред самоковските младежи.

От българската възрожденска антипротестантска литература в музейната сбирка са налице и шест екземпляра от брошурата „*По повод на протестантските мисионери*”, издадена през 1875 г. от Георги Джуров в полза на Благодетелното братство „Просвещение” в Цариград⁵⁶. Големият брой издания с антипротестантско съдържание в сбирката показва мащабите на едно целенасочено и масово разпространение на този род литература сред самоковското население през 70-те години на XIX в. и през първите следосвобожденски десетилетия⁵⁷.

В град като Самоков, с едно от най-ранно създадените обществени училища и едни от най-добрите за времето си преподаватели, е естествено да бъде осигурена и ползвана максимална част от възрожденската печатна учебна литература. Впечатляваща част от нея е запазена днес в старопечатната сбирка на музея, в която откриваме множество буквари, граматика, писмовници, речници, учебници по различни предмети и помагала, чиито автори, съставители и преводачи са едни от най-образованите български книжовници през XIX в.

Тук не бихме могли да представим изключителното разнообразие от учебно-възпитателна и дидактическа литература на български, сръбски и руски език, застъпена в сбирката, затова ще се ограничим само с някои от знаковите издания за развитието на новобългарската просвета и литература. Ще започнем с първото издание на т. нар. Рибен буквар на Петър Берон („Буквар с различни поучения”), отпечатан в Брашов през 1824 г. Първият български буквар в историята на българското просветно дело, от който в сбирката са запазени два екземпляра (единият е изложен в постоянната експозиция на музея). Друго ценно възрожденско издание е „*Различна поучителна наставления*”, отпечатана в Будим през 1819 г., дело на един от родоначалниците на българската печатна книжнина – Йоаким Кършовски⁵⁸. Налице са два екземпляра от книгата и това не е случайно, като имаме предвид че в самото начало на XIX в. Йоаким

Кършовски е бил учител в Самоков и много самоковци, включително и жени, са изброени в дългите списъци със спомоществатели на неговите книги⁵⁹. В сбирката откриваме едни от първите български учебници от 30-те години на XIX в., отпечатани в сръбски (Крагуевац) и румънски печатници. Това са: енциклопедичният учебник по основните дисциплини в шест части „*Славенобългарское детеводство*” от 1835 г., преведено и съставено от Неофит Бозвели и Емануил Васкидович⁶⁰ и две знакови за българската възрожденска литература издания, дело на йеромонах Неофит Рилски – първата граматика на новобългарски език „*Българска граматика*” от 1835 г. и „*Христоматия славянскаго языка*” от 1852 г.⁶¹ В сбирката са запазени още „*Началное учение*”, отпечатано в печатницата на Петър Сапунов в Букурещ през 1844 г.⁶² и четири екземпляра от „*Буквар болгарский за началните училища*”, отпечатан в Цариград в 1849 г.⁶³ По-късните български граматики и учебници от средата и втората половина на XIX в. са представени в повече от един екземпляр и обикновено са с печати и надписи за притежание на самоковското училище, като например: „*Българска граматика*” на изтъкнатия просветител и педагог Тодор Хрулев, отпечатана в Букурещ през 1859 г.⁶⁴; четири екземпляра от третото издание на граматиката на Йоаким Груев от 1873 г.⁶⁵ Ще споменем също четири екземпляра от първото издание на „*Нов бащин и майчин язык*”, съставен от Н. Саранов и отпечатан в 1875 г.⁶⁶, както и няколко екземпляра от многобройните издания на „*Бащин язык за малки деца*” на Д. В. Манчев от 1869 г., 1872 и 1875 г.⁶⁷ Изброените заглавия са едни от основните учебници по български език, използвани масово в българските училища, и в частност в самоковското, през втората половина на XIX в.

В сбирката откриваме още редица ценни първи издания на възрожденски учебници по различни предмети, като „*Аритметика или наука числителна*” на Христати Павлович – първата книга, отпечатана изцяло с граждански шрифт в Княжеско-сръбската печатница в Белград през 1833 г., в която е включен и празничен месецослов, съставен от самоковеца Христодул К. Сичан-Николов⁶⁸. Виждаме също и едни от първите български учебници по география: Общото землеописание на Константин Фотинов, отпечатано в Смирна през 1843 г.⁶⁹ Бележка, датирана от февруари 1846 г. показва, че книгата е била дарена на училището от Димитър Хаджигюров, представител на най-известната възрожденска самоковска фамилия. Друг учебник по география от 1843 г. („*Всеобща география за децата*”)⁷⁰, преведен и издаден от Иван Богоров, също е с дарителски надпис от издателя на самоковското училище и с печата на последното. Бележките и печатите на страниците на старопечатните учебници са още едно пряко доказателство за размаха на просветната и книжовна дейност в Самоков, за качеството на обучение в Самоковското училище, за високата образованост на самоковските граждани и за техните контакти с най-известните възрожденски интелектуалци.

Сред многобройните учебници по български език, математика, география и история, в сбирката откриваме и такива по специални предмети, които не спадат към общообразователната учебна програма. Това са: „*Тръговско ръководство за тръгувание, промишленост, мореплавание и тръговски делания*” – първата

търговска енциклопедия, преведена от гръцки от А. П. Гранитски⁷¹ и също от него „Селскоступанска неорганическа и органическа химия“⁷² и сръбски учебник „Свилоделие“ от 1845 г. Тези учебници свидетелстват за разностранни читателски интереси и дори за по-задълбочени познания в съответните области, проявени от някои самоковски граждани, притежавали съответните книги.

В разглежданата сбирка се срещат също и множество езиковите речници, разговорници и учебниците за изучаване на френски и турски езици, за които ще дадем няколко примера: „Скороучящий французин“, съставен от Иван Чорапчиев и отпечатан в Букурещ през 1863 г.⁷³; два екземпляра от по-късното издание, озаглавено „Начална книга за французкий язык със забавни прочити“ от 1869 г.⁷⁴, също и „Първа българо-френска граматика“ от Васил Берон, отпечатана в Букурещ през 1859 г. Ще споменем още и „Френско-български и българо-френски речник“ на Иван Богоров, издаден във Виена през 1869. От Иван Чорапчиев е налице също и граматика за изучаване на турски език – няколко екземпляра от първото и второ издание на „Буквар за турский язык със забавни прочити“ издаден в Русчюк през 1866 и 1867 г.⁷⁵, както и „Граматика за турский язык“ от Н. Маркова от 1871 г.⁷⁶ Голямото количество запазени учебници, граматики и разговорници по френски и турски език, в различни издания и много екземпляри, потвърждават факта, че тези езици са преподавани и изучавани в самоковските училища, за което свидетелстват редица исторически документи, на които се позовават изследователите на учебното дело в Самоков⁷⁷

Трябва да отбележим факта, че немалка част от учебната литература в сбирката е руска. Тя обхваща учебници по история, география, логика, аритметика, физика и химия, както и ръководства, речници и самоучители по руски и френски език. Някои от тези учебници са от личната библиотека на архимандрит Григорий, за която вече стана дума. Повечето от руските учебни издания са преводни от немски и френски език, отпечатани главно в Санкт Петербург към средата и втората половина на XIX в. Всъщност, повечето от първите български издания на образците на западноевропейската художествена и научна литература са осъществени именно чрез руски преводи. От оригиналната художествена руска литература в сбирката откриваме ценните първи издания на големия руски поет Александър Пушкин: „Евгений Онегин“ от 1825, 1826 г. и „Цигани“ от 1826 г. В своята съвкупност руските печатни книги, запазени в музейната сбирка, са интересен обект за изследване на един слабо проучван аспект от културните връзки на Самоков с Русия, които могат да се проследят, освен на базата на исторически документи и културни паметници, така също и чрез разпространената руска книжнина в града.

Предварителните наблюдения върху старопечатния фонд на музея в Самоков разкриват едно огромно книжовно богатство, оправдаващо напълно очакванията за съхраненото книжовно наследство в един град със значима роля и принос в българската възрожденска културна история. Цялостното и задълбочено представяне на един така богат и непроучван досега старопечатен фонд с такъв обем и съдържание естествено не е осъществимо в рамките на настоящата кратка статия с обзореен характер. За целта е необходимо първо да

завърши пълното научно описание на фонда и най-добрият начин той да бъде представен пред научната общност, е да бъде публикуван негов опис, придружен с обстойна студия, разкриваща различни аспекти от книжовното богатство на сбирката, редките и ценни издания в нея, и позволяваща разгръщане на съответните изводи. Несъмнено предстои продължителна и многопосочна изследователска работа в различни направления с отделните колекции от старопечатния фонд на музея. Тя би разкрила още информация от страниците на старите печатни книги за живота на самоковските граждани през епохата на Възраждането, за тяхното образование и читателски интереси, за личните и обществени библиотеки, за дарителството и книгоразпространението в българските земи. Една амбициозна предстояща цел за нас.

Бележки:

- ¹ Самоковският исторически музей е създаден през 1930 г. по инициатива на художниците Наум Хаджимладенов, Васил Захариев, Христо Йончев Крискарец, Павел Францалийски. Първоначално етнографската сбирка на музея се помещавала в сградата на новопостроеното в града читалище „Отец Паисий”. През 1943 г. музеят е преместен в нова сграда, проектирана специално за целта, в която се намира и днес. В Самоковския музей са обособени следните фондове: художествен (вкл. иконографски), етнографски, археологически, фотографски и документален. Старопечатният фонд е в процес обработване, извършва се научно описание и преподреждане.
- ² За наличието на ценни старопечатни книги в Самоков говори Константин Иречек в „Княжество България. Ч. II. Пътуване из България” (Пловдив, 1899, 660–662). Някои от описаните от Божидар Райков старопечатни книги от Народна библиотека „Кирил и Методий” произхождат от Самоков и Самоковско, вж: **Цонев, Б.** Опис на ръкописите и старопечатните книги на Народната библиотека в София. Т. 1, София, 1910; **Райков, Б.** Опис на славянските старопечатни книги в Народна библиотека „Кирил и Методий”. – *Известия на НБКМ*, VII, (XIII). София, 1967, 225–238; Първият изследовател на миналото на Самоков, Христо Семерджиев, също говори за запазени старопечатни книги в града и споменава, че някои от тях са предадени на Народната библиотека в София: **Семерджиев, Хр.** Самоков и околността му. Принос към миналото им от турското завоевание до Освобождението. София 1913, 10–14. Конкретни старопечатни книги от сбирката на самоковския музей са цитирани от: **Стоянов, М.** Българска възрожденска книжнина. Аналитичен репертоар на българските книги и периодични издания 1806–1878. София, 1957, № 3258 и № 4470; **Темелски, Хр.** Самоков през Възраждането, София. 2000, 299, (бел. № 297), където е цитирана приписка от книгата „Новий Плутарх” (Крагуевац, 1834) от старопечатната сбирка на музея в Самоков; **Джурова, А., В. Велинова, И. Патев, М. Полимирова.** Девическият манастир Покров Пресвятия Богородици в Самоков. София, 2002, 188–189; Някои приписки от старопечатни книги, съхранявани в историческия музей в Самоков са публикувани в: **Митрева, Н.** Хроника и пътеписи за Самоков XIV–XIX в. /Документален сборник/. София, 2003, 111–113. Данни за старопечатни книги от Самоковско присъстват и в публикациите от последните години, свързани с проучванията за миналото на самоковското

село Белчин, вж. **Коцева, Е.** Грамотност, Книги и духовност в една гражданска общност (Белчин, XIII–XX век). – *Културното наследство на Рилския манастир – състояние и перспективи на проучването, опазването и реставрирането му*. Научна конференция, София, 23–24 юни 2009. София, 2011, 184–201.

- ³ Към момента работата по изготвянето на научен опис на старопечатните книги от Историческия музей в Самоков продължава и затова не можем да посочим окончателна и категорична цифра за техния брой. Старопечатните книги са със стари инвентарни номера и временна сигнатура, която подлежи на промени.
- ⁴ **Димова, В.** Книгоиздаването на Балканите и формирането на българската възрожденска интелигенция. – *Studia Balcanica* 14 /Проблеми на Балканската история и култура/. София, 1979, 209–231.
- ⁵ **Бойчева, В.** Отпечатване на български книги в сръбски печатници през 1833–1859 г. (по документи и материали из сръбски архиви). – *Известия на НБКМ*. Т. XIV, (XX), 1976, 213–224; По въпроса още: **Цамбазовски, К.** Културно-политичке везе бугара с кнежевином Србијом от почетка XIX века до Париског мира 1856. године. Београд, 1982, 75–84.
- ⁶ **Стоянов, М.** Цит. съч., № 4466 (Заглавията на цитираните книги са предадени според Репертоара на М. Стоянов). Някои изследователи на печатното дело в България предполагат, че Карастоянов е печатал нелегално книги и преди 1846 г., но умишлено криел това от съображения за сигурност, и дори е фалшифицирал издателските данни на книгите си от този период. Разрешение за печатна дейност Н. Карастоянов получил през 1847 г. и от самоковския митрополит Матей, а не от турската власт. К. Иречек пише, че дори през 1874 г. в Белград Анастас Карастоянов му показал книги, отпечатани на печатницата в Самоков, но изрично го помолил да не споменава това никъде, за да не научи турското правителство (**Иречек, К.** Цит. съч., 660–662). Карастояновата печатница в Самоков работела и в първите години след Освобождението на България. Подробно за Никола Карастоянов вж. **Златарски, В.** Даскал Николай Карастоянович и неговата печатница. – *Периодическо списание на БКД*, № 66, 1906, 623–661; **Начов, Н.** Новобългарската книга и печатното дело у нас от 1806 до 1877 год. София, 1919, 96–99. **Кутинчев, Ст.** Печатарството в България до Освобождението. София, 1920, 18–31; **Атанасов, П.** Начало на българското книгопечатане. София, 1959, 157–224; **НаТерзийски, П.** Никола Карастоянов. – *Възрожденски книжари*. София, 1980, 37–42; **Българска възрожденска интелигенция**. Енциклопедия. Под ред. на Н. Генчев, Кр. Даскалова. София, 1988, 320–321; **Енциклопедия** на българската възрожденска литература. Велико Търново, 1996, 377–378; **Темелски, Хр.** Цит. съч., 297–304; **Гергова, А.** Българска книга. Енциклопедия. София, 2004, 217.
- ⁷ **Капралова, Н.** Спомоществователството и нормата през Възраждането. – *Историята на книгите като приятелство*. Сборник в памет на Митко Лачев. София, 2007, 313–334.
- ⁸ Според педагога Христо Максимов (1867–1902), самоковското читалище е създадено през 1853 г. (**Училищен алманах**. Г. I. Нареща и издава Хр. Максимов. София, 1900, 787). Няма документи, потвърждаващи пряко това твърдение, но са запазени по-късни документи за дейността на читалището през 60–70-те години на XIX в., когато то носело името „Св. Седмочисленици“. Подробна информация за историята

- на самоковското читалище вж. **Темелски, Хр.** Цит. съч., 248, 338–340.
- ⁹ Според запазени сведения през 1751–1752 г. рилският книжовник дамаскинар Йосиф Брадати учителствал в килийно училище в града, което било издържано от църковната каса на Митрополитската църква. Според приписка в т. нар. Янкулов сборник, училището било съборено от турците през 1752 г. и към края на века било възобновено, за което свидетелстват отбелязаните разходи за „даскало” и „децата” в старата митрополитска кондика от 1791–1799 г., вж. **Семерджиев, Хр.** Цит. съч. 135–136; **Темелски, Хр.** Цит. съч. 231–232.
- ¹⁰ Запазен е печатът на Самоковското читалище от 1859 г., от същата година е и печатът на Самоковското общо училище. Двата печата са изработени в самоковското ателие за геми и са почти еднакви, като се различават само надписите им. Те се виждат ясно върху някои от старопечатните книги в сбирката. Подробна информация за изработването, търсенето и употребата на лични и обществени печати в Самоков, вж. **Рошковска, А.** Самоков е най-голям център на глиптиката. – *Самоковска комуна*, бр. 36, 1982, 8; **Същата:** Българска възрожденска глиптика. София, 1993, 74, 82–106; **Същата:** Печатите от епохата на Българското възраждане. София, 2002, 26, 47–54, 55–64.
- ¹¹ **Стоянов, М.** Цит. съч., № 77
- ¹² Пак там, № 551
- ¹³ **Погорелов, В.** Опис на старите печатни български книги (1802–1877). София, 1923, №116; **Стоянов, М.** Цит. съч. № 7257
- ¹⁴ Светското име на архимандрит Хрисант е Христо Дойчинов (1800–1971 г.). Роден е и умира в Самоков (погребан е в двора на самоковската църква „Св. Никола”). Учил е в гръцко училище в Пазарджик, след това в училището в Кърклизе (Лозенград). През 1840–1847 г. е бил писар в Цариградската патриаршия и оттам бил изпратен в Русия за игумен на гръцкия Екатеринински манастир в Киев, където бил игумен до 1858 г. след това се върнал в Самоков и управлявал Самоковската епархия от 1861 до 1866 г. Той е осветил новата църква „Св. Никола” в Самоков и „Св. Крал” в София. В Русия архимандрит Хрисант съдействал и помагал на учещите там българи с парични средства и препоръки. За това свидетелстват писма от кореспонденцията му с известните възрожденци К. Миладинов, В. Чолаков, С. Филаретов, Н. Даскалов, Д. Тонджаров, Ст. Доспевски, част от която се съхранява в Български исторически архив на НБ „Св. св. Кирил и Методий”: НБКМ, БИА, ф. 53 (съдържа документи от 1844–1871 г.). Повече за архимандрит Хрисант Самоковски, вж: **Семерджиев, Хр.** Цит. съч., 56, 154–155; **Темелски, Хр.** Цит. съч., 186–187, 403; **Енциклопедия Българска възрожденска интелигенция.** София, 1988, 682.
- ¹⁵ **Семерджиев, Хр.** Цит. съч., 66. Цитатът е от Гражданската кондика на Самоков „Паметник. 13 февруарий 1860 г. (Кондика гражданска народна) означаваме следователнолюбороднитенашиблагоразумночувствителнысоотечественницы, що воспوماгат на общенародната ни каса церковна и прочая, кой що поради сос честните им имена ще да се написува за знак и за помен” (неномерирана).
- ¹⁶ Информацията за архимандрит Григорий е малко. Според архимандрит Климент Рилец, Григорий е роден в Самоков през 1840 г. и е бил монах в Рилския манастир. В началото на 70-те години на XIX в. е учил в Одеската духовна семинария, през 1873 г. е бил изпратен като таксидиот на Рилския манастир в метоха в Самоков и

- след 1880 г. вече като архимандрит е бил в Рилския метох във Видин, вж. **Българска възрожденска интелигенция...**, 165 и цит. там лит.; **Радев, Ив.** Таксидиотство и таксидиоти по българските земи през XVIII–XIX в. София, 2008, 200, 220, 253.
- ¹⁷ Светското име на митрополит Доситей е Димитър Стойчев. Роден е в София през 1837 г. и е бил ученик на известния самоковски учител Захарий Икономович Круша. Завършил е богословското училище на о. Халки и е бил главен секретар на Цариградската патриаршия. Митрополит Доситей е първият самоковски митрополит, избран от Църковно-народния събор на Новоучредената българска екзархия. Заемал е тази катедра от 1872 г. до смъртта си през 1907 г. и е бил погребан в двора на Самоковската църква „Св. Никола”. **Цацов, Б.** Архиереите на Българската православна църква. Биографичен сборник. София, 2003, 141. За дейността на митрополит Доситей като самоковски митрополит, вж.: **Семерджиев, Хр.** Цит. съч., 60–74, 168–176; **Темелски, Хр.** Цит. съч., 258–269, 407–412.
- ¹⁸ **Патев, И.** Летописна книга при Митрополитската църква „Успение Пресв. Богородици” в Самоков. – *Годишник на СУ „Св. Климент Охридски” (ЦСВП „Иван Дуйчев”)*, Т. 97 (16). София, 2011, 227.
- ¹⁹ **Стоянов, М.** Цит. съч., № 6042
- ²⁰ **Новаковић, Ст.** Српска библиографија за новију книжевност 1741–1867, Београд, 1869, 175, № 192 и № 211.
- ²¹ **Стоянов, М.** Цит. съч., № 4460, № 4461, № 4462. Вж. **Цамбазовски, К.** Културно-политичке везе бугара с кнежевином Србијом от почетка XIX века до Париског мира 1856. године. Београд, 1982, 82, 198; **Игъатовић, Ђ.** Штампање бугарских књига и листова у српским штампаријама (1833–1878). Београд, 1980, 62.
- ²² **Стоянов, М.** Цит. съч., № 4466, № 4468, № 1668.
- ²³ **Стоянов, М.** Цит. съч., № 4920.
- ²⁴ През 80-те години на XIX в. Анастас Карастоянов издава в Самоков: „Любопитно предсказание на Мартина Задека”, „Писмо от Бога към християните”, „Свиток Богоматери” и др., вж. **Теодоров-Балан, А.** Български книгопис за сто години 1806–1905. София, 1909, № 6590, № 9153, № 10976.
- ²⁵ Димитър хаджи Иванов Смрикаров е роден в Самоков през 1810 г. Той е един от влиятелните търговци в града и активен обществен деятел. Допринася за развитието на училищата – за откриване на девическо училище (1862 г.) и по-късно на богословско училище в Самоков (1874) г. За Д. Смрикаров: **Семерджиев, Хр.** Цит. съч., 87–93; **Топузов, Ив., Ив. Сарафов.** Предосвобожденски дейци за земеделската просвета. София, 1953, 53–67; **Темелски, Хр.** Цит. съч., 287–291, 377–386, 402.
- ²⁶ **Стоянов, М.** Цит. съч., № 1349
- ²⁷ Надписът на един от екземплярите гласи: „*Награждава се с тази книга Георги Алексиев, ученик от I-ви клас за добрият му успех 1876/77. Надзирателството.*”
- ²⁸ **Стоянов, М.** Цит. съч., № 7933
- ²⁹ **Пак там**, № 4808 и № 7180.
- ³⁰ **Пак там**, № 4808. Цитираното сръбско издание, послужило за основа на българския превод, ползва английския оригинал, но не чрез директен превод, а чрез междинен превод от немски език. Екземпляр от това сръбско издание се намира в НБКМ, под сигнатура Rc 833a4, а както виждаме вече и един в старопечатната сбирка на Самоковския музей. Подробно описание за изданието, вж. **Новаковић, Ст.** Цит.

съч., № 871.

- ³¹ 120 руски издания от старопечатната сбирка на Самоковския исторически музей бяха отделно каталогизирани в изпълнение на съвместен проект между ЦСВП „Проф. Иван Дуйчев“ към СУ „Св. Климент Охридски“ и ЦБ на БАН като част от мащабен научен проект „Русский мир“.
- ³² Вж. старопечатните книги, съхранявани в Девическия манастир в град Самоков и техен инвентарен опис в: **Джурова, А., В. Велинова...**, Цит. съч., 184–233.
- ³³ Повече за възрожденските календари, вж. **Минчев, Д.** Български възрожденски календари. – Известия на НБКМ, Т. VII (XIII). 1967, 281–305; **Михова, Л.** Българските календари. Пловдив, 1995; **Енциклопедия** на българската възрожденска литература. Под ред. Иван Радев. Велико Търново, 1996, 446–447, 617, 416.
- ³⁴ **Иванова, Д.** Между SACRUM и PROFANUM или за езиковите колизии в преводите на Свещеното писание сред православните славяни през XIX в. – **Велчева, Б., Д. Иванова.** *И от зазоряването тръгва денят... Изследвания върху приемствеността и разволя на българския книжовен език.* Пловдив, 2010, 126.
- ³⁵ За руските библейски издания, отпечатани със съдействието на РБД в началото на 20-те години на XIX в., вж: **Логачев, К.** Русский перевод нового завета (К 150-летию издания). – Журнал Московской Патриархии, 1969, № 11, 61: <http://www.pravnov.ru/materials/bibleistika/ruspernovzav.htm>; Российское библейское общество, 21–24: www.biblia.ru/rbo/history/RBO_history.doc; **Иванова, Д.** Традиция и приемственост в новобългарските преводи на евангелието. Текстология и език. Пловдив, 2002, 27–28, 31–32 и цит. там литература. През 1824 г. отпечатаните руски преводи на Евангелие от Матей (1819 г.) и Нов завет (1823 г.) били напълно унищожени в Санкт Петербург. Съществуват две хипотези за това: Първата е, че това е извършено по нареждане на Руския Св. Синод, а втората – от голямо наводнение през ноември 1824 г. в Санкт Петербург, което заляло складовете на РБД. По този въпрос, вж. **Иванова, Д.** Между SACRUM и PROFANUM..., 129 и бел. № 11 там.
- ³⁶ Повече за изданията на Новия завет на сръбски език, отпечатани през 1830 и 1834 г., вж. **Гудков, В.** Из истории сербских переводов и изданий нового завета. – *Роль библейских переводов в развитии литературных языков и культуры славян.* Москва. 1971, № 7–8, 19–21; **Кларк, Дж. Ф.** Библията и Българското възраждане. 2007 / Превод на **Clarke, J. F.** – Bible Societies, American Missionaries, and the National Revival of Bulgaria. New York, 1971/, 52–59; **Иванова, Д.** Традиция и приемственост в новобългарските преводи на евангелието. Текстология и език. Пловдив, 2002, 31–32.

Споменатите издания на Новия завет от 1830 и 1834 г. не били одобрени от цензурата в лицето на митрополита на Сремски Карловци Стефан Стратимирович (1790–1836), който бил духовен водач на православните християни в Австрийската империя и Сърбия и затова разпространението им в Сърбия било забранено. Според Дж. Кларк представителят на БЧБД в Истанбул – Бенджамин Баркър трябвало да събере и изпрати вече отпечатаните екземпляри в Санкт Петербург за унищожение. Той обаче пратил стотина екземпляра в Букурещ за живеещите там сърби, а при пътуването си от Солун до Белград и обратно, сам продавал от тях. Тъй като интересът към сръбския Нов завет сред българското население бил голям, той насочил бройки от изданията му за продажба в София и Пловдив. Така днес

екземпляри от тях могат да се срещнат в някои български библиотеки, какъвто е и конкретният случай с наличните томове в старопечатната сбирка на Самоковския музей.

- ³⁷ **Манолова-Николова, Н.** За Букурещките българи Анастас х. Георги Полизов, Добри х. Йоан Бакалоглу и Стефан Попович. – *Балкански измерения на фамилията Мустакови*. Сб. Материали от Международна научна конференция, Габрово, 17–18 септември 2007 г. София, 2008, 258–265.
- ³⁸ Изданията на Новия завет на Неофит Рилски, вж. **Стоянов, М.** Цит. съч., № 5614.
- ³⁹ **Американски пътеписи** за България през XIX в. Състав. Ф. Шашко, Б. Гринберг, Р. Генов. София, 2001, 57–59.
- ⁴⁰ **Джурова, А., В. Велинова...** Цит. съч., 209, 223.
- ⁴¹ Пълни библиографски данни на изданията вж. **Погорелов, В.** Цит. съч., № 46 и № 446; **Стоянов, М.** Цит. съч., № 8250. По проблемите за протестантската литература и българската възрожденска книжнина, вж. **Томов, С.** Българска евангелска литература. – *Юбилеен сборник по случай 50 години от започването на евангелската мисионерска дейност в България. Ч. I*. Самоков, 1909, 43–65; **Шопов, П.** Пропагандната и просветната дейност на американските библейски общества в българските земи през XIX в. – *ИИИ*, 23, 1974, 149–184; За новобългарските преводи на Библията, вж. **Вълчанов, С.** Към въпроса за българския превод на Новия завет от йеромонах Неофит Рилски. Изследователски анализ. – *Духовна култура*, София, 1981, № 5, 25–32; **Радкова, Р.** Първият печатен превод на евангелието на български език. – *Българското възраждане и Русия*. София, 1981, 238–261; **Иванова, Д.** За новобългарските библейски преводи. – *Език и литература*, 1992, 116–122; **Същата:** Традиция и приемственост в новобългарските преводи на евангелието. Текстология и език. Пловдив, 2002, 32–48; **Библията в България**. Сборник с доклади от научни конференции в София и Велико Търново. София, 2007; **Вълчанов, С.** Библейското дело в България – история, традиции и значение. – *Православие*, 2001: http://www.pravoslavieto.com/bible/docs/prevodi/biblejskoto_delo_v_bg.htm;
- ⁴² **Стоянов, М.** Цит. съч. № 7674.
- ⁴³ **Погорелов, В.** Цит. съч., № 21; **Стоянов, М.** Цит. съч., № 5720, също вж. **Десев, Б.** Един неизвестен библиографски преглед на българската книжнина от първата половина на миналия век в сръбския периодичен печат. – *Известия на НБКМ*, Т. XV (XXI), 1980, 789.
- ⁴⁴ **Стоянов, М.** Цит. съч., № 4523. Повече информация за Анастас Стоянович, вж. **Пенев, Б.** История на новата българска литература. Т. 2, София, 1977, 696–701; **Българска възрожденска интелигенция...**, 329; **Енциклопедия...**, 379–380.
- ⁴⁵ **Стоянов, М.** Цит. съч., № 5072.
- ⁴⁶ **Стоянов, М.** Цит. съч., № 5101. Повече информация за Д. В. Манчов: **Българска възрожденска интелигенция...**, 397–398; **Енциклопедия...**, 438–439 и цит. там лит.
- ⁴⁷ Програмата на основните училища е утвърдена на Училищен събор, състоял се в Самоков през юли 1874 г., където са препоръчани и някои основни учебници като „Бащин език за малките деца” на Д. В. Манчов за преподаване по гласната метода, както и цитираната по-горе „Священна история с кратък катехизис”, които са представени в сбирката в няколко екземпляра. вж: **Семерджиев, Хр.** Цит. съч.,

- 160–162; **Темелски, Хр.** Цит. съч., 260–264; **Ванков, Н. И.** История на учебното дело в България. Ловеч, 1903, 130–131, 165.
- ⁴⁸ **Стоянов, М.** Цит. съч., № 1885.
- ⁴⁹ Пак там, № 5268.
- ⁵⁰ Пак там, № 8727. Книгата е с печати на архимандрит Григорий и на Народното училище в Самоков „Св. Кирил и Методий”.
- ⁵¹ За американските протестантски училища в Самоков вж. **Юбилеен сборник** по случай 50 години от започването на евангелската мисионерска дейност в България. Ч. I. Самоков, 1909; **Стоянов, М.** Начало на протестантската пропаганда в България. – *ИИИ*, 14–15, 1964, 45–65; **Несторова, Т.** Американски мисионери сред българите 1858–1912. София, 1991, 24–29, 46–47, 59–73; **Полимирова, М.** Разпространение на протестанството в град Самоков и реакцията на населението. – *Българо-американски културни и политически връзки през XIX – първата половина на XX в.* София, 2004, 71–79.
- ⁵² Самоковското-Рилско богословско училище е създадено в резултат на изпълнението на завещанието на родения в Самоков митрополит Авксентий Велешки. През 1873 г. митрополит Доситей Самоковски поставил като особено належащ въпроса за откриване на богословско училище в епархията, за да противодейства на засилената протестантска пропаганда в града, осъществявана от американските училища. Той изпратил официално писмо и гражданска депутация до Рилския манастир с предложение за помощ в това начинание. Рилското братство приело и отпуснало 15 000 гроша за построяването на училището в Самоков, обещало ежегодна парична помощ. Построена била нова сграда и богословското училище било официално открито на 15 септември 1876 г. В началото на XX в. богословското училище е преместено в София, където негов приемник става Софийската духовна семинария, открита през 1903 г. Подробно за създаването на Самоковското-Рилско богословско училище, вж. **Семерджиев, Хр.** Цит. съч., 163–176; **Темелски, Хр.** Цит. съч. 264–269.
- ⁵³ **Стоянов, М.** Българска възрожденска книжнина..., № 7911. “Православный глас против протестантскийт прозелитизъм в България” е помагало за борба на православните християни с протестантизма. Написано е въз основа на известната и популярна през втората половина на XIX в. книга “Камень веры” от руския митрополит Стефан Яворски. Последната книга, също присъства в старопечатната сбирка на музея в Самоков в няколко екземпляра. За Васил Чолаков и неговата литературна и антипротестантска дейност, вж. **Николов, Й.** Васил Чолаков и протестантската пропаганда през Възраждането. – *Исторически преглед*, 1969, кн. 4, 89–102; **Българска възрожденска интелигенция...**, 705–706; **Енциклопедия...**, 793.
- ⁵⁴ Женското благотелно дружество „Зора” е създадено в Самоков през 1871 г. Информацията за името на дружеството е противоречива. В употреба са две названия „Звезда” и „Зора”. Хр. Семерджиев споменава възобновяването на дружеството през 1881 г. с името „Звезда” (цит. съч., 179). По-късно Хр. Темелски приема, че Женското благотелно дружество в Самоков винаги се е казвало „Зора” и смята, че предшественикът му Семерджиев е сгрешил името (**Темелски, Хр.** Цит. съч.,

350–352). Според нас е малко вероятно такава грешка да направи един съвременник на събитията, какъвто е бил Хр. Семерджиев. По-вероятно е той да е споменал възобновяването на дружеството в следосвобожденския период, именно поради промяната на името му, с което е било известно преди това. На базата на намерените печати в някои старопечатни книги от сбирката на самоковския музей, категорично можем да твърдим, че в определен период от време дружеството е съществувало под името „Звезда” и след това отново е приело първоначалното си име „Зора”.

⁵⁵ **Стоянов, М.** Българска възрожденска книжнина..., № 7912.

⁵⁶ Пак там, № 1656.

⁵⁷ Преместването на Американския колеж от Самоков в Софийския квартал Симеоново става в периода 1928–1930 г., когато е основан и Самоковският музей (1930 г.). В него постъпват старопечатни книги от библиотеките на самоковското общинско училище, самоковското читалище, мъжкото ученическо дружество „Пчела” и женското благотелно дружество „Зора”.

⁵⁸ **Стоянов, М.** Българска възрожденска книжнина..., № 4921

⁵⁹ **Семерджиев, Хр.** Цит. съч., 137; За спомоществателите на печатни книги от Самоков, вж. **Стоянов, М.** Българска възрожденска книжнина..., 567; **Същият, М.** Книги и букви. Студии по история на българската писменост. София, София, 1978, 180–199; **Темелски, Хр.** Цит. съч., 307; **Митрева, Н.** Цит. съч., 125–129; За спомоществателите на Йоаким Кърчовските книги, вж. още: **Капралова, Н.** Спомоществателството и дарителството през Възраждането: непрекъснатостта на традицията. – *Сред текстовете и емоциите на Българското възраждане*. Сб. в чест на Румяна Дамянова. София, 2009, 500–501. **Капралова, Н.** Цит. съч., 313–334.

⁶⁰ **Стоянов, М.** Българска възрожденска книжнина..., № 5629. В музейната сбирка е налице петата част от него „Краткое политическое землеописание за обучение на българското бладенчество”.

⁶¹ Пак там, № 5607 и № 5620.

⁶² Пак там, № 6651

⁶³ Пак там, № 8215

⁶⁴ Пак там, № 7797

⁶⁵ Пак там, № 1433

⁶⁶ Пак там, № 6656

⁶⁷ Пак там, № 5096, 5097

⁶⁸ Пак там, № 5840; Вж. още: **Бойчева, В.** Цит. съч., 217–220; **Михова, Л.** Цит. съч., 18–19.

⁶⁹ Пак там, № 7658

⁷⁰ Пак там, № 551

⁷¹ Пак там, № 1351

⁷² Пак там, № 2640

⁷³ Пак там, № 7942

⁷⁴ Пак там, № 7942

⁷⁵ Пак там, № 7944

⁷⁶ Пак там, № 5133

⁷⁷ **Семерджиев, Хр.** Цит. съч., 150; **Темелски, Хр.** Цит. съч., 247; **Американски пътеписи...**, 57.